

II. THEOLOGIA WSCHODNIA

Studia Oecumenica 16 (2016)
s. 97–111

TADEUSZ KAŁUŻNY SCJ
Wydział Teologiczny UPJPII

Spór o pierwszeństwo w prawosławiu. Kontrowersyjny dokument Patriarchatu Moskiewskiego w sprawie prymatu w Kościele

The Controversy over Primacy in the Orthodox Church. A Controversial Document of the Moscow Patriarchate Concerning Primacy in the Church

Abstract

The author of the article aims at presenting the essential contents of the document by the Holy Synod of the Russian Church on primacy in the Church, and the more important voices in the debate on the issue. The Russian text was written as an answer to the Ravenna document of the theological dialogue between the Roman Catholic and Orthodox Church (2007). The Moscow Patriarchate expressed their disapproval of the latter document where it touches upon conciliarity and primacy at the universal level. In their synodal document, the Moscow Patriarchate presents their own vision of primacy in the Church. They emphasize that primacy at the universal level – which belongs to the Constantinople capital today – by its nature, is exclusively ‘primacy of honour’ and not authority. It does not have its source in the person of the ‘prime hierach’, but in the consensus of local Orthodox Churches. The vision of primacy presented in the Russian document met with a sharp reaction of the representatives of the Constantinople Patriarchate. According to its critics, the Russian document presents a simplified version of primacy in the Church. While aiming at strengthening her rank in the Orthodox Church, the Russian Church is questioning the competence of the Constantinople Patriarch. Thus, the presented document is part of the argument between Moscow and Constantinople about primacy in the Orthodox world.

Keywords: primacy in the Church, Orthodoxy, Moscow Patriarchate, Constantinople Patriarchate.

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie istotnych treści dokumentu Świętego Synodu Kościoła rosyjskiego w sprawie prymatu w Kościele oraz ważniejszych głosów w toczącej się wokół tego tekstu dyskusji. Rosyjski tekst powstał jako odpowiedź na dokument katolicko-prawosławnego dialogu teologicznego z Rawenny (2007). Patriarchat Moskiewski nie zgodził

się z nim w tej części, w której mówi się o soborowości i prymacie na poziomie powszechnym. W synodalnym dokumencie Patriarchat Moskiewski prezentuje własną wizję prymatu w Kościele. Podkreśla m.in., że prymat na poziomie powszechnym – przynależący dzisiaj stolicy Konstantynopola – jest ze swej natury wyłącznie „prymatem czci”, a nie władzy. Znajduje on swoje źródło nie w osobie „pierwszego” hierarchy, ale konsensusie lokalnych Kościołów prawosławnych. Przedstawiona w rosyjskim dokumencie wizja prymatu spotkała się z ostrą reakcją ze strony przedstawicieli Patriarchatu Konstantynopola. Rosyjski dokument – w przekonaniu krytyków – prezentuje uproszczoną wizję prymatu w Kościele. Zabiegając o swoją pozycję w prawosławiu, Kościół rosyjski podważa w nim kompetencje patriarchy Konstantynopola. W ten sposób prezentowany dokument wpisuje się w spór między Moskwą a Konstantynopolem o pierwszeństwo w świecie prawosławnym.

Słowa kluczowe: prymat w Kościele, prawosławie, Patriarchat Moskiewski, Patriarchat Konstantynopoliński.

W grudniu 2013 roku Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego przyjął dokument zatytułowany *Stanowisko Patriarchatu Moskiewskiego w sprawie prymatu w Kościele powszechnym*¹. Dokument ten wywołał ostrą reakcję przedstawicieli Patriarchatu Konstantynopola i doprowadził do ożywienia debaty oraz dawnego sporu między Moskwą a Konstantynopolem na temat prymatu w prawosławiu.

Celem niniejszej refleksji jest przybliżenie istotnych treści dokumentu Świętego Synodu Kościoła rosyjskiego w sprawie prymatu w Kościele oraz ważniejszych głosów w toczącej się wokół tego tekstu dyskusji. Prezentowany temat zostanie rozwinięty w trzech częściach: Geneza i okoliczności powstania *Stanowiska* Patriarchatu Moskiewskiego (1); Istotne elementy treściowe dokumentu Kościoła rosyjskiego (2); Reakcje na rosyjski dokument w sprawie prymatu w Kościele (3).

1. Geneza i okoliczności powstania *Stanowiska* Patriarchatu Moskiewskiego

Powstanie omawianego dokumentu Kościoła rosyjskiego jest ściśle związane z toczącą się od dłuższego czasu w łonie prawosławia debatą wokół prymatu wewnątrzprawosławnego, a ściślej ujmując, wokół roli Patriarchatu Ekumenicznego. Wszystkie Kościoły prawosławne uznają zasadniczo pierwszeństwo patriarchy Konstantynopola. Pierwszeństwo to jest jednak interpretowane w bardzo różny sposób. Podczas gdy Konstantynopol, powołując się na przyznane mu przez sobory powszechne drugie miejsce po Rzymie, zabiega o ugruntowanie jego prymatu w świecie prawosławnym, Moskwa kwestionuje tradycyjną rolę Patriarchatu Ekumenicznego jako rzecznika i koordynatora w skali ogólnopra-

---

¹ Пор. *Позиция Московского Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви* (26 декабря 2013): <https://mospat.ru/ru/2013/12/26/news96344/> (07.06.2016); tłum. wł.: „Il Regno-documenti” (2014) nr 3, 121–125.

wosławnej. Utrzymuje, że do wzrostu znaczenia Konstantynopola, poza przyznaniem mu przez sobory powszechne pierwszeństwem honorowym, przyczyniło się szereg czynników o charakterze historycznym i politycznym. W związku z tym dochodzi do wniosku, że to szczególne znaczenie Patriarchatu Konstantynopola ma charakter „przejęciowy”. Po upadku Konstantynopola o pierwszeństwie w prawosławiu – według Moskwy – winny decydować nie kanony, ale ogólna zgoda lokalnych Kościołów prawosławnych. W rezultacie, w obecnych okolicznościach historycznych jedyną stolicą zdolną do wypełnienia tego zadania miałby być Patriarchat Moskiewski. Napięcia i konflikty między Konstantynopolem i Moskwą, związane z różnicami co do koncepcji prymatu wewnątrzprawosławnego, szczególnie dotkliwie dają się we znaki w procesie przygotowań Soboru Wszechprawosławnego².

W ostatnim czasie nieporozumienia między Drugim i Trzecim Rzymem zarysowały się w sposób wyraźny również w toku prac Międzynarodowej Komisji Mieszanej ds. Dialogu Teologicznego między Kościołem Rzymskokatolickim i Kościołem Prawosławnym nad zagadnieniem soborowości i autorytetu w Kościele. Pracę nad opracowanym przez Komitet Koordynacyjny (1990) projektem dokumentu poświęconego tej problematyce prowadzono podczas sesji plenarnych Katolicko-Prawosławnej Komisji Mieszanej w Belgradzie (2006) i w Rawennie (2007). Na zakończenie obrad w Rawennie Komisja przyjęła wspólny dokument: *Eklezjologiczne i kanoniczne konsekwencje sakramentalnej natury Kościoła. Komunia eklezjalna, soborowość i autorytet w Kościele*³.

Dokument z Rawenny został pozytywnie oceniony przez Kościół katolicki oraz większość Kościołów prawosławnych, z wyjątkiem rosyjskiego. Poza przedstawicielami Patriarchatu Moskiewskiego, pod dokumentem nie podpisał się także Prawosławny Kościół Bułgarii⁴. Delegacja bułgarska nie przybyła na

---

² Na ten temat zob. T. KALUŻNY, *Nowy sobór ogólnoprawosławny. Natura, historia przygotowań, tematyka*, Kraków 2008, 236–253; A. ZNOSKO, *Prawosławne prawo kościelne*, t. II, Warszawa 1975, 112–133.

³ POR. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLÓGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM A KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Eklezjologiczne i kanoniczne konsekwencje sakramentalnej natury Kościoła. Communio, soborowość i autorytet* (Rawenna, 13 października 2007), „Symposium” nr 17 (2012) nr 1, 117–132. Pomimo ustalenia daty oficjalnej publikacji dokumentu na 15 listopada 2007 r., został on opublikowany wcześniej przez biuletyn przedstawicielstwa Patriarchatu Moskiewskiego przy instytucjach Unii Europejskiej – „Europaica Bulletin” 2007, nr 130 (October 21): <http://orthodoxeurope.org/page/14/130.aspx> (11.06.2016). Fakt ten wskazuje na istniejące w tym czasie napięcia w relacjach katolicko-prawosławnych i międzyprawosławnych, związane z wypracowanym w Rawennie dokumentem. Por. D. SALACHAS, *Conciliarità e sinodalità. Per affrontare il problema del primato, „Il Regno-attualità”* 52 (2007) nr 20, 664. Na ten temat zob. T. KALUŻNY, *Soborowość i autorytet w Kościele. Ekumeniczne znaczenie dokumentu dialogu katolicko-prawosławnego z Rawenny (2007)*, „Rocznik Seminaryjny” (WSM Księża Sercanów) 8 (2008/2009), 115–120; A. PACINI, *Prospettive ecumeniche con la chiesa ortodossa e collegialità episcopale in riferimento al „Documento di Ravenna”*, „Credere Oggi” 34 (2014) nr 2 (200), 86–90.

⁴ Później swoje zastrzeżenia do dokumentu z Rawenny zgłosił również Gruziński Kościół Prawosławny.

spotkanie Komisji do Rawenny. Natomiast delegaci Patriarchatu Moskiewskiego (metropolita Hilarion Afiejew i ks. Igor Wyżanow) już pierwszego dnia opuścili obrady w Rawennie, podając jako przyczynę obecność na spotkaniu przedstawicieli Prawosławnego Kościoła Estonii, którego autonomii (nadanej mu przez Konstantynopol) nie uznaje Moskwa. Z powodu nieobecności na posiedzeniu Komisji Mieszanej przedstawicieli Kościołów rosyjskiego i bułgarskiego Patriarchat Moskiewski nie przyjął dokumentu z Rawenny⁵.

Istotny wpływ na negatywne stanowisko Patriarchatu Moskiewskiego w sprawie dokumentu z Rawenny miała również treść zawartych w tym dokumencie ustaleń. Wątpliwości Kościoła rosyjskiego budzą przede wszystkim stwierdzenia dokumentu, opisujące soborowość i autorytet na poziomie Kościoła powszechnego, zwłaszcza redakcja nr 39. dokumentu. W numerze tym stwierdza się, że po schizmie XI w. zwołanie „soboru powszechnego” w ścisłym tego słowa znaczeniu okazało się niemożliwe. Niemniej jednak oba Kościoły – czytamy dalej w tekście z Rawenny – nadal zwoływały sobory, w których uczestniczyli biskupi Kościołów lokalnych, „pozostający w jedności ze Stolicą Rzymską lub ze Stolicą Konstantynopolitańską”. Strona rosyjska zgłasza zastrzeżenia w stosunku do końcowej części tego zdania. Utrzymuje, że nie można stawiać na tym samym poziomie roli Rzymu w Kościele katolickim i roli Konstantynopola we wspólnocie Kościołów prawosławnych. Patriarchat Moskiewski obawia się, że dokument z Rawenny lansuje rozumienie roli „pierwszego biskupa” na sposób podobny do funkcji papieża, a Patriarchat Konstantynopola dążyć będzie do przyznania mu praw władzy jurydycznej w prawosławiu⁶.

⁵ Por. COMMISSION MIXTE INTERNATIONALE POUR LE DIALOGUE THÉOLOGIQUE ENTRE L'ÉGLISE CATHOLIQUE ROMAINE ET L'ÉGLISE ORTHODOXE, *Communiqué* (Ravenne, 14 octobre 2007), „Service d'information” (2007) nr 3 (125), 115–116. W związku z tym należy zauważyć, iż Kościoły prawosławne na III Wszecchprawosławnej Konferencji Przedsoborowej w 1986 r. w Chambéysy ustaliły, iż w wypadku, gdyby któryś Kościół zdecydował się nie delegować swoich przedstawicieli do któregoś dialogu albo nie uczestniczyć w określonym posiedzeniu Międzynarodowej Komisji Mieszanej – jeśli taką decyzję podjęto by nie na szczeblu wszechprawosławnym – to dialog będzie kontynuowany. Podkreślono wówczas, że problemy, które wyłaniają się w toku prac komisji dialogowych, nie są wystarczającym uzasadnieniem, by poszczególne Kościoły jednostronnie odwoływały swoich przedstawicieli lub definitywnie rezygnowały z uczestnictwa w dialogu. Por. TROISIÈME CONFÉRENCE PANORTHODOXE PRÉCONCILIAIRE, *Relations de l'Église orthodoxe avec l'ensemble du monde chrétien*, „Episkeysis” 17 (1986) nr 369, 9; T. KAŁUŻNY, *Soborowość i autorytet w Kościele*, 122–123.

⁶ Por. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM A KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Eklezjologiczne i kanoniczne konsekwencje*, nr 32–44. Zastrzeżenia do tego fragmentu projektu dokumentu delegacja rosyjska zgłaszała już podczas sesji Komisji Mieszanej w Belgradzie (2006). Bp Hilarion Afiejew zaproponował wówczas radykalną zmianę treści tej części dokumentu. W toku prac Komisji została przyjęta propozycja metropolity Joannisa Zizioulasa (Patriarchat Konstantynopola) doprecyzowania tego fragmentu tekstu poprzez dodanie słów: „choć w inny sposób rozumianą”. W ostatecznej redakcji sporny fragment dokumentu z Rawenny brzmi: „Owe sobory gromadziły biskupów Kościołów lokalnych w *communio* z siedzibą rzymską albo, choć w inny sposób rozumianą, z siedzibą w Konstantynopolu”. MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM A KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Eklezjologiczne i kanoniczne kon-*

Niezadowolenie z proponowanych przez Katolicko-Pravosławną Komisję Mieszana rozwiązań w sprawie soborowości i autorytetu w Kościele dało bezpośredni impuls do podjęcia przez Patriarchat Moskiewski prac nad własnym dokumentem na temat autorytetu w Kościele powszechnym. Istotnie, 27 marca 2007 r. jeszcze przed ostatecznym przyjęciem tekstu dokumentu z Rawenny, Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Pravosławnego zlecił Synodalnej Komisji Teologicznej przestudiowanie tego problemu i przygotowanie oficjalnego stanowiska Patriarchatu Moskiewskiego w badanej sprawie. Owocem prac Synodalnej Komisji Teologicznej był dokument przyjęty przez Święty Synod Rosyjskiego Kościoła Pravosławnego 26 grudnia 2013 r., zatytułowany: *Stanowisko Patriarchatu Moskiewskiego w sprawie prymatu w Kościele powszechnym*⁷. W ten sposób rosyjski dokument stanowi swego rodzaju odpowiedź tamtejszego Kościoła na tekst katolicko-pravosławnego dialogu teologicznego z Rawenny (2007) poświęcony zagadnieniu soborowości i autorytetu w Kościele. Przedłożone w rosyjskim dokumencie tezy znalazły swoje potwierdzenie w wielu wystąpieniach przedstawicieli rosyjskiego prawosławia⁸.

2. Istotne elementy treściowe synodalnego dokumentu Kościoła rosyjskiego

Na początku synodalny dokument Kościoła rosyjskiego wprowadza rozróżnienie w samym pojęciu prymatu. Podkreśla znaczenie pierwszorzędnego prymatu Chrystusa jako Głowy Kościoła w stosunku do drugorzędnych postaci prymatu biskupów. W dalszej części wywodów stwierdza się jednocześnie, że biskup – zwłaszcza w celebracji Eucharystii – jest „obrazem Chrystusa”⁹.

---

sekwencje, nr 39. Wprowadzenie tego rodzaju poprawki nie usatysfakcjonowało jednak strony rosyjskiej. Niezadowolenie delegacji rosyjskiej wzbudził również sposób rozstrzygnięcia tej kwestii w Belgradzie. Pragnąc zakończyć przedłużającą się dyskusję na ten temat, kard. W. Kasper (współprzewodniczący Komisji Mieszanej) zwrócił się do delegacji lokalnych Kościołów pravosławnych o odniesienie się do przedstawionej przez metropolitę J. Zizioulasa propozycji w formie „tak” lub „nie”. Wszyscy delegaci pravosławni, z wyjątkiem przedstawicieli Kościoła rosyjskiego, wypowiedzieli się za przyjęciem wyżej wspomnianej poprawki. W tej sytuacji bp Hilarion wyraził zastrzeżenie wobec sposobu rozstrzygnięcia tej trudności. Stwierdził on, iż w kwestiach teologicznych konieczny jest pełny konsensus. Por. F. BOUWEN, *Belgrade 2006. IX-e session plénière de la commission mixte internationale pour le dialogue théologique entre l'Église catholique et l'Église orthodoxe*, POC 56 (2006), 287; T. KALUŻNY, *Soborowość i autorytet w Kościele*, 124.

⁷ Пор. Позиция Московского Патриархата.

⁸ Dla przykładu zob. ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Первенство во Вселенской Церкви. Позиция Московского Патриархата*, „Церковь и время” (2014) nr 3 (68), 16–36; ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Примат и соборность с православной точки зрения*, „Церковь и время” (2015) nr 1 (70), 63–80; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus: Соображения по поводу критики „Позиции Московского Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви”*, „Вестник ПСТГУ. Серия «Богословие, философия, религиоведение»” (2016) nr 2 (64), 145–158.

⁹ Пор. Позиция Московского Патриархата, nr 1 oraz 2.1.

Następnie, w nawiązaniu do tekstu z Rawenny, zagadnienie prymatu w Kościele jest rozważane w rosyjskim dokumencie na trzech poziomach. Kościół rosyjski stwierdza, że prymat istniejący na różnych poziomach życia kościelnego (diecezji, autokefalicznego Kościoła lokalnego i Kościoła powszechnego) ma różną naturę i różne źródła. Na poziomie diecezji prymat należy do biskupa i znajduje swoje źródło w sukcesji apostołskiej, przekazywanej przez sakrament święceń (chirotonię). W swojej diecezji biskup dysponuje pełnią władzy sakramentalnej, administracyjnej i nauczycielskiej¹⁰. Na poziomie autokefalicznego Kościoła lokalnego prymat należy do głowy (przewodniczącego) Kościoła. Na tym poziomie źródłem prymatu jest wybór pierwszego biskupa przez sobór lub synod danego Kościoła. Władza pierwszego biskupa autokefalicznego Kościoła lokalnego różni się od władzy biskupa diecezji – jest to władza pierwszego między równymi biskupami. Realizuje on swoją posługę prymatu zgodnie z ogólnokościelną tradycją kanoniczną, wyrażoną w 34. kanonie apostołskim¹¹. Uprawnienia głowy autokefalicznego Kościoła lokalnego są ustalane przez sobór (synod) i ukazane w statucie danego Kościoła. Pierwszy biskup (głowa) autokefalicznego Kościoła lokalnego jest przewodniczącym jego soboru (synodu). Nie dysponuje on zatem jednoosobową władzą w autokefalicznym Kościele lokalnym, lecz kieruje nim soborowo – we współpracy z innymi biskupami¹². W końcu na poziomie Kościoła powszechnego jako wspólnoty autokefalicznych Kościołów lokalnych prymat należy do pierwszego między równymi przewodniczącymi (głowami) autokefalicznych Kościołów prawosławnych. Prymat ten – jak podkreślono w rosyjskim dokumencie – jest „prymatem czci”, czyli nie łączą się z nim żadne uprawnienia do sprawowania władzy w skali całego Kościoła. Prymat na poziomie powszechnym ma swoje źródło w tradycji Kościoła, utrwalonej w świętych dyptychach i uznawanej przez wszystkie autokefaliczne Kościoły lokalne. Pochodzi on zatem z prawa kościelnego, a nie boskiego. Kolejność dyptychów – jak zauważono w dokumencie – zmieniała się w ciągu wieków. W pierwszym tysiącleciu historii Kościoła prymat honorowy należał do stolicy rzymskiej. Po zerwaniu wspólnoty eucharystycznej między Rzymem a Konstantynopolem w połowie XI w. prymat w Kościele prawosławnym został przeniesiony na następną w kolejności dyptychów stolicę w Konstantynopolu. Nie dokonało się to jednak automatycznie, gdyż reguły kanoniczne nie przewidują takiej procedury,

¹⁰ Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 2.1.

¹¹ „Biskupi poszczególnych ludów winni znać swego prymasa i uznawać go za przełożonego, nie powinni podejmować żadnych ważnych czynności bez jego wiedzy, a każdy winien decydować jedynie w sprawach swej diecezji oraz terenów jej podległych. Również prymas niechaj nie czyni niczego bez wiedzy wszystkich [biskupów]: dzięki temu zapanuje zgoda i wielbiony będzie Bóg przez Chrystusa w Duchu Świętym”. *Kanony apostołskie*, kan. 34, w: A. BARON, H. PIETRAS (red.), *Konstytucje apostołskie*, Kraków 2007, 280*.

¹² Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 2.2.

ale stało się to w wyniku konsensusu całego prawosławia. Od tego czasu aż do dzisiaj prymat honorowy w Kościele prawosławnym na poziomie powszechnym przysługuje więc stolicy Konstantynopola jako pierwszego wśród równych głów prawosławnych Kościołów lokalnych¹³.

Z racji na odmienną naturę i źródła prymatu na poziomie diecezjalnym, lokalnym i powszechnym – jak podkreślono w punkcie trzecim dokumentu – funkcje pierwszego na tych trzech poziomach nie są tożsame i nie można ich przenosić z jednego poziomu na drugi. Przeniesienie rozumienia natury prymatu z poziomu diecezji na poziom powszechny oznaczałoby – zdaniem autorów dokumentu – przyznanie pierwszemu na poziomie powszechnym władzy nauczycielskiej i administracyjnej. Takie uznanie naruszyłoby sakramentalną równość episkopatu i prowadziłoby do pomniejszenia czy nawet zniesienia autokefalii Kościołów lokalnych. Z kolei rozszerzenie prymatu, który jest właściwy głowie autokefalicznego Kościoła lokalnego, na poziom powszechny nadałoby pierwszemu w Kościele powszechnym szczególne uprawnienia, niezależnie od zgody lokalnych Kościołów prawosławnych. Tego rodzaju przeniesienie prymatu z poziomu lokalnego na poziom powszechny wymagałoby ponadto odpowiedniego przeniesienia procedury wyboru pierwszego biskupa na poziomie powszechnym, co doprowadziłoby do naruszenia prawa pierwszego w dyptychach autokefalicznego Kościoła lokalnego do samodzielnego wyboru swojego przewodniczącego (zwierzchnika)¹⁴.

Prezentując bardziej szczegółowo w kolejnym punkcie dokumentu prymat pierwszego na poziomie powszechnym, autorzy dokumentu zauważają, iż biskupi Rzymu, mający w Kościele prymat honorowy, z punktu widzenia tradycji wschodniej byli zawsze patriarchami Zachodu, czyli przewodniczącymi (głowami) zachodniego Kościoła lokalnego. Jednakże już w pierwszym tysiącleciu na Zachodzie zaczęła się kształtować doktryna o boskim pochodzeniu powszechnej i mającej Boskie pochodzenie władzy nauczycielskiej i administracyjnej biskupa Rzymu. Kościół prawosławny nie przyjął tej nauki Kościoła rzymskiego o prymacie. Teologowie prawosławni uważali, że prymat honorowy biskupów Rzymu ma charakter ludzki, a nie Boski. W ciągu drugiego tysiąclecia aż do dzisiaj – odnotowano dalej w rosyjskim dokumencie – Kościół prawosławny zachował administracyjną strukturę właściwą dla Kościoła wschodniego pierwszego tysiąclecia. W ramach tej struktury każdy autokefaliczny Kościół prawosławny, pozostając w jedności dogmatycznej, kanonicznej i eucharystycznej z innymi lokalnymi Kościołami prawosławnymi, jest administracyjnie samodzielny. W Ko-

---

¹³ Por. *tamże*, nr 2.3; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus*, 153.

¹⁴ Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 3; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus*, 153.

ściele prawosławnym – podkreślono – nie ma jednego centrum administracyjnego na poziomie powszechnym. Na Zachodzie zaś rozwój nauki o prymacie papieża, zgodnie z którą najwyższa władza w Kościele powszechnym należy do biskupa Rzymu, doprowadził do ukształtowania się innego modelu ustroju kościelnego. Próby zaszczerpienia w Kościele wschodnim zachodniego modelu ustroju kościelnego – jak zauważają autorzy dokumentu – spotkały się z oporem na prawosławnym Wschodzie¹⁵.

W związku z tym w końcowej części refleksji jeszcze raz podkreślono, że prymat w powszechnym Kościele prawosławnym – przynależący dzisiaj stolicy patriarchalnej Konstantynopola – jest ze swej natury prymatem czci, a nie prymatem władzy. Stwierdzono, że patriarcha Konstantynopola ma pewne uprawnienia w odniesieniu do całego prawosławia. Realizując swój prymat, może on występować z inicjatywami o charakterze ogólnoprawosławnym, koordynować wysiłki Kościołów lokalnych, reprezentować prawosławie wobec świata zewnętrznego, o ile jest do tego upoważniony przez wszystkie prawosławne Kościoły lokalne. W rezultacie charakter i zakres prymatu patriarchy ekumenicznego jest określany przez konsensus prawosławnych Kościołów lokalnych¹⁶.

3. Reakcje na rosyjski dokument w sprawie prymatu w Kościele

Synodalny dokument Kościoła rosyjskiego spotkał się ze zróżnicowaną recepcją. Z poparciem dla stanowiska zawartego w rosyjskim tekście wystąpili przedstawiciele Patriarchatu Moskiewskiego¹⁷. W sposób krytyczny do rosyjskiego dokumentu odnieśli się przede wszystkim przedstawiciele Patriarchatu Konstantynopola, a także niektórzy teologowie katoliccy¹⁸.

Na początku komentatorzy synodalnego tekstu zgodnie przyznają, że Kościół rosyjski nie kwestionuje istnienia prymatu w Kościele powszechnym. Niemniej jednak dokument ten prezentuje – zdaniem krytyków – bardzo uproszczony, a tym samym częściowo wykrzywiony obraz prymatu¹⁹.

¹⁵ Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 4.

¹⁶ Por. *tamże*, nr 5.

¹⁷ Zob. ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Первенство во Вселенской Церкви*, 16–36; ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Примат и соборность*, 63–80; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus*, 145–158.

¹⁸ Na szczególną uwagę zasługuje komentarz metropolity Brusy Elpidioforesa Lambriniadis (Patriarchat Konstantynopola). Zob. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza eguali. Risposta del patriarcato ecumenico*, „Il Regno-documenti” (2014) nr 3, 125–128; tłum. niem. „KNA-Ökumenische Information” (21. Januar 2014), I–IV; zob. także A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat? Die Neu-Gestaltung von Primatsvorstellungen unterwegs zur Einberufung des Panorthodoxen Konzils*, US 70 (2015) nr 2, 93–118. Ze strony katolickiej krytyczną opinię w odniesieniu do omawianego tekstu wyraził m.in. W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, TPow (16 lutego 2014), 17–18.

¹⁹ Por. A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat*, 98.

W przekonaniu krytyków rosyjskiej wizji prymatu przede wszystkim nie znajduje uzasadnienia dokonane w omawianym tekście rozróżnienie między „pierwotnym” prymatem Chrystusa a „wtórnymi” czy „drugorzędnymi” formami prymatu biskupów. Z drugiej strony Kościół rosyjski w tym samym dokumencie prezentuje pogląd, że biskup jest obrazem samego Chrystusa²⁰. W rozróżnieniu tym niektórzy komentatorzy dokumentu nie bez powodu dostrzegają sprzeczność. Jeśli bowiem Kościół istotnie jest Ciałem Chrystusa i objawieniem życia Trójcy Świętej – zauważa metropolita Elpidoforos Lambriniadis – nie możemy wprowadzać sztucznych rozróżnień i niszczyć w ten sposób jedności tajemnicy Kościoła, która obejmuje również sformułowania teologiczne i chrystologiczne. W przeciwnym razie życie Kościoła zostałyby oddzielone i zredukowane do instytucji administracyjnej, a równocześnie czysta teologia bez odpowiednika w życiu i strukturze Kościoła byłaby jałowym zajęciem akademickim²¹.

Drugie zastrzeżenie odnosi się do zawartej w rosyjskim dokumencie różnicy między prymatem sprawowanym na każdym z trzech poziomów życia kościelnego. Te trzy poziomy i odpowiadające im formy prymatu – zgodnie ze *Stanowiskiem* Patriarchatu Moskiewskiego – nie tylko się różnią między sobą, ale mają także różne źródła. Jeśli źródłem prymatu głowy Kościoła autokefalicznego jest wybór dokonany przez sobór (synod) biskupów i prymat ten opiera się na mocnych podstawach kanonicznych, sięgających epoki soborów powszechnych i tym samym może liczyć na powszechną legitymizację, to na trzecim, powszechnym poziomie – według rosyjskiego dokumentu – prymat przedstawia się jako wynik konsensusu, który został ukształtowany przez tradycję Kościoła, ale którego zawartość merytoryczna może ulegać zmianie w zależności od kontekstu. Treść tego prymatu w omawianym dokumencie została faktycznie odłączona od historii soborów powszechnych, chociaż w tym samym tekście w celu ustalenia tego „prymatu czci” wskazuje się w sposób wybiórczy na niektóre kanony soborów powszechnych, np. na kanon 28. IV Soboru Chalcedońskiego, ale nie na kanony 9. i 17. tego samego Soboru, które omawiają pewne prawa „prymatu czci”²².

Synodalny dokument Kościoła rosyjskiego nie zaprzecza „prymatowi czci” na poziomie powszechnym i wskazuje na fakt uznania honorowego prymatu Konstantynopola, który – jak zaznaczono w dokumencie – jest przyjmowany przez inne Kościoły prawosławne na podstawie konsensusu. W tym samym tekście jednocześnie podkreślono, że chodzi tu o prymat li tylko honorowy, a nie

---

²⁰ Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 1 oraz 2.1.

²¹ Por. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza eguali*, 126; W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 17.

²² Por. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza eguali*, 126–127; A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat*, 99.

prymat władzy²³. Tymczasem badacze problemu wykazują – co podkreślają niektórzy komentatorzy – że „prymat czci” we wczesnym Kościele oznaczał znaczną władzę i nie był wcale określeniem czysto tytułarnym. Synodalny dokument Kościoła rosyjskiego całkowicie ignoruje ten fakt²⁴. Odnosząc się do tego wątku, Athanasios Vlatsis zauważył, że również katolicko-prawosławny dokument z Rawenny nie mówił o prymacie wyłącznie honorowym, lecz o głębiej sięgającej wzajemnej relacji między pierwszym a wieloma. W katolicko-prawosławnym tekście wskazano tutaj na 34. kanon apostołowski, który według Kościoła rosyjskiego może mieć zastosowanie jedynie na poziomie regionalnym (lokalnego Kościoła autokefalicznego). W związku z tym nie jest jasne – kontynuuje Athanasios Vlatsis – dlaczego 34. kanon apostołowski może mieć zastosowanie na poziomie regionalnym, nie znosząc przy tym „sakramentalnej równości episkopatu”, podczas gdy ten sam kanon przy analogicznym zastosowaniu na poziomie powszechnym prowadziłby – zgodnie z rosyjskim dokumentem – do „zniesienia” tej równości episkopatu. Wątpliwości budzi również odwołanie się rosyjskiego dokumentu do sukcesji apostołowej jako instancji uzasadniającej jedynie prymat biskupa w diecezji. Jeśli wśród istotnych zadań biskupa jako spadkobiercy apostołów jest troska o jedność Kościoła, która znajduje wyraz zarówno w obszarze sakramentalnego życia Kościoła, jak również w dziedzinie decyzji nauczycielskich i jurysdykcyjnych²⁵ – zastanawia się wspomniany teolog – to dlaczego to zadanie budowania jedności jako istotny element sukcesji apostołowej nie mogłoby być rozszerzone (przy zachowaniu odpowiednich regulacji) na wszystkie poziomy życia kościelnego, aby w pełni ukazał się powszechny charakter Kościoła?²⁶

Wskazanie na odmienne źródła prymatu na różnych poziomach życia kościelnego – zdaniem niektórych komentatorów – ujawnia podstawową intencję dokumentu Kościoła rosyjskiego. Jego autorzy usiłują w ten sposób zreduko-

²³ Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 5; ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Первенство во Вселенской Церкви*, 30; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus*, 146.

²⁴ Por. W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 17.

²⁵ „Biskup – czytamy w katolicko-prawosławnym dokumencie z Monachium – zajmuje miejsce w centrum Kościoła lokalnego jako sługa Ducha mający rozpoznawać charyzmaty i czuwać nad tym, aby urzeczywistniały się w zgodzie, ze względu na dobro wszystkich, w duchu wierności względem tradycji apostołowej. Oddaje siebie na służbę inicjatyw pochodzących od Ducha, aby nic nie przeszkadzało im przyczyniać się do budowania *koinonia*. Jest sługą jedności, sługą Chrystusa Pana, którego posłannictwem jest «zgromadzić w jedno dzieci Boże»”; MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Misterium Kościoła i Eucharystii w świetle tajemnicy Trójcy Świętej*, Monachium 1982, nr II.3.

²⁶ Por. A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat*, 99–100. Podobną opinię na ten temat wyraził również metropolita Joannis Zizioulas. Por. J. ZIZIOULAS, *Il dialogo teologico con i cattolici rischia di fallire* [Intervista di G. VALENTE], „Vatican insider” (27 febbraio 2014): <http://www.lastampa.it/2014/02/27/vaticaninsider/ita/inchieste-e-interviste/il-dialogo-teologico-con-i-cattolici-rischia-di-fallire-1UxWGgc8AqeYKfXsBsudaP/pagina.html> (13.06.2016).

wać prymat do czegoś zgoła zewnętrznego, obcego samej osobie „pierwszego”. Wskutek wprowadzonych przez autorów dokumentu rozróżnień „pierwszy” staje się jedynie odbiorcą, a nie źródłem prymatu. Kościół zaś zostaje sprowadzony do bezosobowej instytucji administracyjnej. Tymczasem prymat „pierwszego” hierarchy wiąże się osobowo z miejscem, lokalnym Kościołem i geograficznym regionem, któremu przewodzi. W związku z tym krytycy rosyjskiego dokumentu wskazują na logiczne i teologiczne sprzeczności w treści omawianego dokumentu. W *Stanowisku* Kościoła rosyjskiego stwierdza się bowiem, że na poziomie regionalnym źródłem prymatu jest sobór (synod) biskupów. Tymczasem sobór (synod) bez hierarchy, który mu przewodniczy jest niepełny, gdyż między nim a soborem (synodem) istnieje – zgodnie z 34. kanonem apostołskim – dialektyczna relacja. Nie może być soboru (synodu) całkowicie niezależnego od „pierwszego” hierarchy, który w rzeczywistości jest istotnym czynnikiem i gwarancją jedności wielu członków soboru (synodu)²⁷.

Polemizując z treścią rosyjskiego dokumentu metropolita Elpidoforos wskazuje na teologiczno-dogmatyczne uzasadnienie prymatu. Utrzymuje on, iż źródłem wszelkiego prymatu w Kościele jest prawda o Trójcy Świętej i monarchii Ojca, czyli Pierwszej Osoby we wspólnocie Osób Boskich. Bóg Ojciec jako źródło boskości i ojcostwa nie jest jedynie odbiorcą swego prymatu. Od kogo miałby zresztą otrzymać to pierwszeństwo – od Syna i Ducha Świętego? – pyta przedstawiciel Patriarchatu Ekumenicznego²⁸. W sposób powściągliwy do podjętej przez metropolitę Elpidoforosa próby trynitarnego uzasadnienia prymatu w Kościele odniósł się inny teolog prawosławny, Athanasios Vlatsis. W jego przekonaniu bezpośrednia analogia między wspólnotą Osób w Trójcy Świętej i strukturami prymatu w Kościele jest problematyczna, ponieważ narusza granice między Trójcą immanentną a Trójcą ekonomii zbawienia²⁹. Od trynitarnych analogii w odniesieniu do prymatu w Kościele dystansuje się również bp Kyrillos Katerelos (Patriarchat Konstantynopola). W odpowiedzi na rosyjski dokument usiłuje on uzasadnić prymat Konstantynopola w Kościele wschodnim na podstawie regulacji prawa kościelnego już z czasów soborów powszechnych, a konkretnie w nawiązaniu do kanonów 9. i 17. Soboru w Chalcedonie (451), jak również długiej historii Kościołów prawosławnych, od powstania patriarchatu w Konstantynopolu aż do dzisiaj³⁰.

²⁷ Por. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza eguali*, 127; W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 17.

²⁸ Por. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza eguali*, 127–128; W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 17–18.

²⁹ Por. A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat*, 101–103. Na granice trynitarniej analogii w odniesieniu do prymatu w Kościele wskazują również przedstawiciele Patriarchatu Moskiewskiego: metropolita Hilarion oraz diakon Paweł Egmilow; por. ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Примат и соборность*, 67–68; П.В. ЕРМИЛОВ, *Secundus sine paribus*, 147–152.

³⁰ Podaje za: A. VLETSIS, *Ein orthodoxer Primat*, 105.

Przez długi czas funkcję pierwszego w Kościele powszechnym – wyjaśnia metropolita Elpidoforos – pełnił biskup Rzymu. Od czasu, gdy została zerwana eucharystyczna wspólnota z nim, kanonicznie za pierwszego w Kościele prawosławnym jest uważany biskup Konstantynopola. Skupia on w sobie potrójną funkcję: lokalną (arcybiskup Konstantynopola, nowego Rzymu), regionalną (patriarcha) i powszechną (patriarcha ekumeniczny). Ten potrójny prymat przekłada się na szczególne przywileje, np. prawo do przyjmowania apelacji i prawo do nadawania lub odbierania autokefalii. Z tego przywileju patriarcha ekumeniczny korzystał również w przypadku kilku nowożytnych patriarchatów, które jeszcze nie zostały zatwierdzone przez sobory powszechne i wśród których pierwszym jest Moskwa. W próbie kwestionowania przez rosyjski dokument prymatu i przywództwa Konstantynopola metropolita Elpidoforos widzi aspiracje rosyjskiego Kościoła prawosławnego, który ma największą liczbę wiernych, do odgrywania dzisiaj szczególnej roli w świecie prawosławnym. W tym kontekście przedstawiciel Patriarchatu Ekumenicznego zarzucił rosyjskiemu dokumentowi, że lansuje nowy rodzaj prymatu, a mianowicie „prymat liczb”, który opiera się na zasadzie: *ubi russicus ibi ecclesia russica* – tam, gdzie jest Rosjanin, tam sięga jurysdykcja Kościoła rosyjskiego³¹.

Ze swej strony autorzy rosyjskiego dokumentu na uzasadnienie prezentowanej wizji prymatu honorowego na poziomie powszechnym odwołują się do tradycji pierwszego tysiąclecia. „W ciągu drugiego tysiąclecia aż do dzisiaj – czytamy w synodalnym tekście – Kościół prawosławny zachował administracyjną strukturę, która była właściwa Kościołowi wschodniemu pierwszego tysiąclecia”³². Takie podejście – zdaniem komentatorów – nie znajduje potwierdzenia w historii prawosławia. Odnosząc się do początków Patriarchatu Moskiewskiego, krytycy rosyjskiego tekstu zauważają, iż samo domaganie się godności patriarchatu przez Moskwę wychodziło daleko poza praktykę pierwszego tysiąclecia. Podobny charakter miały zmiany w strukturach cerkiewnych, jakie dokonały się w wyniku reform cara Piotra Wielkiego. Rosyjskie struktury cerkiewne ulegały znacznym zmianom również w ostatnich dziesięcioleciach. Tak więc twierdzenie, że nic się nie zmieniło w prawosławiu – zdaniem komentatorów – to nagananie przeszłości, aby potwierdziła dzisiejsze interesy kościelne. Nic więc dziwnego, że rosyjski dokument oceniany jest przez niektórych komentatorów jako szkodliwy, zarówno dla relacji międzyprawosławnych, jak i dla dialogu katolicko-prawosławnego³³.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w Kościele prawosławnym brak jest jednolitej koncepcji prymatu wewnątrzprawosławnego. Rozbieżności stanowisk

³¹ Por. E. LAMBRINIADIS, *Primo senza uguali*, 128; W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 18.

³² Por. *Позиция Московского Патриархата*, nr 4.

³³ Por. W. HRYNIEWICZ, *Pierwszy bez równych*, 18; J. ZIZIOULAS, *Il dialogo teologico con i cattolici*.

w tej kwestii prowadzą do dyskusji i konfliktów zwłaszcza w relacjach między Moskwą a Konstantynopolem. W ostatnim czasie przedmiotem ożywionej debaty wewnątrzprawosławnej stał się tekst Świętego Synodu Patriarchatu Moskiewskiego w sprawie prymatu w Kościele powszechnym (2013). Kościół rosyjski w sposób synodalny potwierdza w nim wyrażone już wcześniej negatywne stanowisko w stosunku do katolicko-prawosławnego dokumentu z Rawenny (2007). Patriarchat Moskiewski nie zgodził się z nim w tej części, w której mówi się o soborowości i prymacie na poziomie powszechnym. W synodalnym dokumencie prezentuje własną wizję prymatu w Kościele. Podkreśla, że prymat na poziomie powszechnym – przynależący dzisiaj stolicy Konstantynopola – jest ze swej natury „prymatem czci”, a nie władzy. Znajduje on swoje źródło nie w osobie „pierwszego” hierarchy, ale konsensusie lokalnych Kościołów prawosławnych. Przedstawiona w rosyjskim dokumencie wizja prymatu spotkała się z ostrą reakcją ze strony przedstawicieli Patriarchatu Konstantynopola, a także innych teologów. Synodalny dokument Kościoła rosyjskiego – zdaniem krytyków – prezentuje uproszczoną wizję prymatu w Kościele, usiłując w ten sposób podważyć pierwszeństwo Patriarchatu Konstantynopola w świecie prawosławnym. Właściwe rozwiązanie tej kwestii będzie miało swój wpływ nie tylko na rozwój relacji międzyprawosławnych, w tym powodzenie wysiłków podejmowanych na rzecz soboru całego prawosławia, ale również na dalszy przebieg katolicko-prawosławnego dialogu teologicznego.

Bibliografia

- BARON A., PIETRAS H. (red.) *Konstytucje apostołskie*, Kraków 2007.
- BOUWEN F., *Belgrade 2006. IX-e session plénière de la commission mixte internationale pour le dialogue théologique entre l'Église catholique et l'Église orthodoxe*, „Proche-Orient Chrétien” 56 (2006), s. 277–289.
- COMMISSION MIXTE INTERNATIONALE POUR LE DIALOGUE THÉOLOGIQUE ENTRE L'ÉGLISE CATHOLIQUE ROMAINE ET L'ÉGLISE ORTHODOXE, *Communiqué* (Ravenne, 14 octobre 2007), „Service d'information” (2007) nr 3 (125), s. 115–116.
- HRYNIEWICZ W., *Pierwszy bez równych*, „Tygodnik Powszechny” (16 lutego 2014), s. 17–18.
- KALUŻNY T., *Nowy sobór ogólnoprawosławny. Natura, historia przygotowań, tematyka*, Kraków 2008.
- KALUŻNY T., *Soborowość i autorytet w Kościele. Ekumeniczne znaczenie dokumentu dialogu katolicko-prawosławnego z Rawenny (2007)*, „Rocznik Seminaryjny” (WSM Księży Sercanów) 8 (2008/2009), s. 111–126.

- LAMBRINIADIS E., *Primo senza uguali. Risposta del patriarcato ecumenico*, „Il Regno-documenti” (2014) nr 3, s. 125–128; tłum. niem. „KNA-Ökumenische Information” (21. Januar 2014), s. I–IV.
- MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM I KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Misterium Kościoła i Eucharystii w świetle tajemnicy Trójcy Świętej* (Monachium 1982), w: W. HRYNIEWICZ, *Kościoły siostrzane. Dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993, s. 35–44.
- MIĘDZYNARODOWA KOMISJA MIESZANA DO DIALOGU TEOLOGICZNEGO MIĘDZY KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM A KOŚCIOŁEM PRAWOSŁAWNYM, *Eklezjologiczne i kanoniczne konsekwencje sakramentalnej natury Kościoła. Communio, soborowość i autorytet* (Rawenna, 13 października 2007), „Sympozjum” 17 (2012) nr 1, s. 117–132.
- PACINI A., *Prospettive ecumeniche con la chiesa ortodossa e collegialità episcopale in riferimento al „Documento di Ravenna”*, „Credere Oggi” 34 (2014) nr 2 (200), s. 85–95.
- SALACHAS D., *Conciliarità e sinodalità. Per affrontare il problema del primato*, „Il Regno-attualità” 52 (2007) nr 20, s. 664–667.
- TROISIÈME CONFÉRENCE PANORTHODOXE PRÉCONCILIAIRE, *Relations de l'Église orthodoxe avec l'ensemble du monde chrétien*, „Episkepsis” 17 (1986) nr 369, s. 9–13.
- VLETSIS A., *Ein orthodoxer Primat? Die Neu-Gestaltung von Primatsvorstellungen unterwegs zur Einberufung des Panorthodoxen Konzils*, „Una Sancta” 70 (2015) nr 2, s. 93–118.
- ZIZIOULAS J., *Il dialogo teologico con i cattolici rischia di fallire* [Intervista di G. Valente], w: „Vatican insider”, 27 febbraio 2014: <http://www.lastampa.it/2014/02/27/vaticaninsider/ita/inchieste-e-interviste/il-dialogo-teologico-con-i-cattolici-rischia-di-fallire-1UxWGgc8AqeYKfXsBsudaP/pagina.html> (13.06.2016).
- ZNOSKO A., *Prawosławne prawo kościelne*, t. II, Warszawa 1975.
- ЕРМИЛОВ П.В., *Secundus sine paribus: Соображения по поводу критики „Позиции Московскобо Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви”*, „Вестник ПСТГУ. Серия «Богословие, философия, религиоведение»” (2016) nr 2 (64), s. 145–158.
- ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Первенство во Вселенской Церкви. Позиция Московского Патриархата*, „Церковь и время” (2014) nr 3 (68), s. 16–36.
- ИЛАРИОН (АЛФЕЕВ), *Примат и соборность с православной точки зрения*, „Церковь и время” (2015) nr 1 (70), s. 63–80.

Позиция Московского Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви (26 декабря 2013): <https://mospat.ru/ru/2013/12/26/news96344/> (07.06.2016); tłum. wł.: „Il Regno-documenti” (2014) nr 3, s. 121–125.